

Rəfət Quliyev

<https://orcid.org/0000-0001-8258-6946>

Ministry of Emergencies of the Republic of Azerbaijan, doctor of historical sciences, associate professor, Azerbaijan, rofat.quliev@mail.ru

Ali Quluzadə

<https://orcid.org/0009-0007-0026-4021>

Ministry of Emergencies of the Republic of Azerbaijan, student of the State Customs Academy (second higher education, International trade and logistic, Azerbaijan, ali.guluzade999@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Quliyev, R., Quluzadə, Ə. (2023). Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Milli Gömrük Siyasətinin Formalaşması (1993-2003-cü illər). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *Azərbaycan Halkının Milli Lideri Heydər Alirza Oğlu Aliyev'in Doğumunun 100. Yılı Özel Sayısı*, 10 (1), 144-164.

Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Milli Gömrük Siyasətinin Formalaşması (1993-2003-cü illər)

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra mühüm dövlət strukturlarından biri kimi milli gömrük xidmətinin yaradılması prosesi işıqlandırılır. 1993-cü ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə gömrük qanunvericiliyinin formalaşdırılması, gömrük xidmətinin maddi-texniki bazasının və kadr potensialının möhkəmləndirilməsi istiqamətində görülmüş işlər təhlil edilmişdir. SSRİ-nin süqutundan sonra bütün ittifaq respublikaları kimi Azərbaycan da xarici ölkələrlə müstəqil xarici iqtisadi əlaqələr sistemi təşkil etmək problemi ilə üzləşdi. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının ən mühüm şərti ölkələrin - ticarət tərəfdaşlarının seçimində çevik siyasətin həyata keçirilməsi, regional birliklərlə qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi olmuşdur. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan bir çox beynəlxalq təşkilatlarda - BMT, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı, Ümumdünya Gömrük Təşkilatı və s.-də layiqli yer tutmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçidi çevik iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsini və iqtisadi siyasətin dirçəldilməsini zəruri etmişdir. Gömrük strukturu xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin mühüm vasitəsi kimi. MDB ölkələri, Avropa, Asiya, Amerika və Afrikanın bir çox gömrük orqanları ilə gömrük nəzarəti sahəsində sıx ikitərəfli əlaqələr qurulmuşdur.

Aşar sözlər: *xarici iqtisadi əlaqələr, ikitərəfli sazişlər, gömrük siyasəti, gömrük-tarif siyasəti*

Hayder Aliyev and the Formation of the National Customs Policy of the Republic of Azerbaijan (1993-2003 Years)

Abstract

The article covers the process of creating the national customs service as one of the important state structures after the restoration of the independence of the Republic of Azerbaijan. Since 1993, under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev, the work done in the direction of the formation of the customs legislation, the strengthening of the material and technical base of the customs service and personnel potential is analyzed. Azerbaijan, like all the union republics, when leaving the USSR, faced the problem of organizing an independent system of foreign economic relations with foreign countries. The most important condition for integration of Azerbaijan into the world economy was a flexible policy in the choice of countries - trading partners, strengthening of cooperation with regional unions. As a result, Azerbaijan took a worthy place in many international organizations - the UN, the Organization for Economic Cooperation, the World Customs Organization, etc. The transition of the Azerbaijani economy to market relations necessitated a flexible economic policy and the revival of the customs structure as an important tool for state

regulation of foreign economic activity. Close bilateral relations have been established in the field of customs control with many customs authorities of the CIS countries, Europe, Asia, America and Africa.

Keywords: *foreign economic relations, bilateral agreements, customs policy, customs and tariff policy*

Giriş

Azərbaycan Respublikasının yürütdüyü gömrük siyasətinin uğurları ölkənin coğrafi mövqeyi, dünya iqtisadiyyatında tutduğu yer, beynəlxalq təşkilatlara üzvlük səviyyəsi, qonşu dövlətlərlə siyasi-iqtisadi münasibətlərin vəziyyəti və yerləşdiyi regionda sosial durum və kriminal şəraitin dayanıqlılığı kimi meyarlarla sıx bağlı olmuşdur. 1993-cü ilin iyulunda xalqımızın təkidi ilə Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı nəticəsində digər mühüm sahələrlə yanaşı, iqtisadiyyatda da mühüm dəyişikliklərin əsası qoyuldu. Böyük həyat təcrübəsinə malik olan ulu öndər Heydər Əliyev iqtisadi islahatların dayanıqlı həllinin ictimai-siyasi sabitlikdən asılı olduğunu bilir və birinci növbədə bu problemin həllinə çalışırdı. Qısa bir müddət ərzində Respublikanın ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər, sabitliyin bərqərar olması, siyasi və iqtisadi sahələrdə islahatların ardıcıl şəkildə aparılması, dövlətin iqtisadi strategiyasının milli maraqlar əsasında yenidən qurulmasına şərait yaratdı. 1993-2003-cü illər tariximizdə sabitlik, islahatlar və inkişaf illəri kimi qalacaq. Məhz o illərdə dövlət idarəçiliyinin möhkəm əsasları qoyulmuşdur. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri və gömrük siyasətinin əsas istiqamətləri Heydər Əliyev imzaladığı çoxsaylı fərman və sərəncamlarda, dövlət proqramlarında öz konkret əksini tapdı. Ulu öndər bir çox belə sənədlərə imza atmaqla xarici iqtisadi siyasətimizin strategiya və taktikasının formalaşması və iqtisadi qüdrətimizin artmasına bu və ya digər dərəcədə müsbət təsir edən qərarlar qəbul etdi.

1. Gömrük xidmətində mənfi halların aradan qaldırılması

1993-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq iqtisadi strategiyasının milli maraqlar əsasında yenidən qurulmasına şərait yaratmaqla müstəqil Azərbaycan dövlətinin dünyanın bütün ölkələri ilə bərabərhüquqlu və qarşılıqlı faydalı iqtisadi əməkdaşlığı nəzərdə tutan vahid iqtisadi strategiya formalaşdırıldı. Respublikamız Avropa dövlətləri və ABŞ-la bərabərhüquqlu, qarşılıqlı faydalı və hərtərəfli münasibətlə yaradılması sahəsində uğurlar əldə etdi. Xəzərətrafi regionun neft-qaz ehtiyatlarının kəsişdiyi ölkə kimi respublikamızın xarici siyasət kursunun yüksələn xətlə inkişafı və beynəlxalq səviyyədə diplomatik əlaqələrinin güclənməsi ölkədə siyasi sabitlik yaratmış, xarici ölkələrin tanınmış şirkətlərinin və iş adamlarının Azərbaycana sərmayə qoymasına geniş imkanlar açdı. Bütün bunlar gömrük

nəzarəti orqanlarından daha çətin və mürəkkəb vəzifələrin öhdəsindən gəlinməsinə tələb edirdi.

Dünyanın sivil dövlətlərinin inkişaf təcrübəsində sınaqdan çıxmış, müsbət nəticələri sübut olunmuş iqtisadi inkişaf kursunun Azərbaycan gerçəkliyinə tam uyğunlaşdırılan adekvat modeli - azad sahibkarlıq, müxtəlif mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarının inkişafına bərabər şərait yaradan, azad iqtisadi rəqabət mübarizəsinə meydan açan sosial istiqamətli bazar iqtisadiyyatı modelinə üstünlük verildi. İqtisadi sistemin transformasiyasını təmin edən islahatlar və mərhələ-mərhələ həyata keçirilən özəlləşdirmə prosesi nəticəsində kiçik, orta və iri sahibkarlığın inkişafı üçün münbit şərait yaradıldı. İqtisadiyyata kapital qoyuluşunun artırılması, inflyasiya və büdcə kəsirinin minimuma endirilməsi iqtisadi geriliyin qarşısını almağa imkan verdi.

Heydər Əliyev 1993-cü il noyabrın 19-da iqtisadi məsələlərə həsr olunmuş Ümumrespublika müşavirəsində çıxışında demişdi: “İndi Azərbaycan müstəqil dövlət kimi, bir çox ölkələrlə iqtisadi əlaqələr qurmağa başlamışdır. Ancaq bu əlaqələrin respublika iqtisadiyyatına nə qədər mənfəət gətirdiyi hələ məlum deyil. İqtisadi əlaqələrimizin təşkilində, qurulmasında qüsurlar, səhvlər vardır. Bütün bunlar isə respublikada sosial gərginliyi artırır, adamların həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur və iqtisadi, maliyyə imkanlarımızı çox məhdudlaşdırır... istehsal olunan bir sıra məhsulların xaricə satılması, əvəzində lazımı mallar alınması və ölkəmizin ehtiyaclarının təmin olunması əsas məsələlərdən biridir. Ancaq bu sahədə də qarışıqlıq, qanun pozuntuları vardır. Bəzən ayrı-ayrı qrupların, dairələrin mənafeyi ümumrespublika, ümumxalq mənafeyindən üstün tutulur. Ona görə də biz bu sahələrdə istənilən nəticəni əldə edə bilmirik” (Əliyev, Müstəqilliyimiz əbədidir, 1997). İqtisadi təhlükəsizliyimizin keşiyində durmalı olan gömrük xidmətində yaranmış böhranlı vəziyyət Azərbaycan Respublikasının iqtisadi əsaslarına son dərəcə sarsıdıcı təsir göstərməklə bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə mövcud çətinlikləri daha da dərinləşdirir, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına ciddi maneçilik törədirdi. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici iqtisadi siyasətinin konseptual əsasları, məqsədi, prinsipləri və xüsusiyyətləri ulu öndər Heydər Əliyevin müxtəlif çıxış və nitqlərində öz əksini tapmışdır. Heydər Əliyev xarici iqtisadi əlaqələrin idarəetmə mexanizminin səmərəlilik baxımından qabaqcıl ölkələrin göstəricilərindən çox aşağı səviyyədə olmasını nəzərə alaraq hesab edirdi ki, ilk növbədə, milli maraqlara xidmət edən gömrük siyasəti işlənib hazırlanmalı, ixrac olunan mallara qoyulan vergilər tənzimlənəlməlidir. Milli maraqlarla uzlaşan iqtisadi siyasət yeridilməsi, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyası üçün bütün xarici və daxili amillərdən faydalanmaqla sıx əməkdaşlığın qurulması, tərəfdaş ölkələrlə iqtisadi maraqların

uzlaşdırılması, qarşılıqlı təminat mexanizmini yaradılması və qorunması xarici iqtisadi siyasətin strategiyasının prioritetləri idi. Gömrük işi sahəsində əsaslı islahatların aparılmasını zəruri hesab edən Heydər Əliyev 1993-cü il noyabrın 19-da keçirilən ümumrespublika müşavirəsindəki çıxışında gömrük xidmətində yol verilən problemləri təhlil edərək çıxış yollarını göstərmişdi.

Heydər Əliyev xəbərdarlıq edirdi ki, Azərbaycanın iqtisadiyyatı, maliyyə-kredit vəziyyəti çox ağır haldadır və əgər ciddi tədbirlər, konkret əməli iş görülməsə, ciddi addımlar atılmasa, iqtisadi-sosial böhran dərinləşəcək və bizdən ötrü daha ağır problemlər yaradacaqdır. Buna görə də, o təklif edirdi ki, respublikanın maliyyə vəziyyətini, istehsal edilən mallardan istifadə, eyni zamanda idxal-ixrac əməliyyatlarının səviyyəsi məsələlərini aydınlaşdırmaq lazımdır: istehsal olunan bir sıra məhsullar xaricə satılsa da, bu sahədə qarışıqlıq və qanun pozuntuları vardır, ixrac olunan malların əvəzində lazımı mallar alınmır və ölkəmizin ehtiyacları təmin olunmurdu; çətin vəziyyətdə olan iqtisadiyyatımızın buraxdığı məhsulların dəyəri respublikaya qaytarılmırdı, bu borcların nə vaxt qaydacağı, hansı məqsədlər üçün – müxtəlif mallar, ehtiyat hissələri və s. alınmasından ötrü istifadə olunacağı bilinmirdi. Heydər Əliyev göstərirdi ki, Azərbaycan müstəqil dövlət kimi, bir çox ölkələrlə iqtisadi əlaqələr qurmağa başlamışdır. Ancaq bu əlaqələrin respublika iqtisadiyyatına nə qədər mənfəət gətirdiyi hələ məlum deyil. İqtisadi əlaqələrimizin qurulmasında qüsurların və səhvlərin olması respublikada sosial gərginliyi artırır, adamların həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur, eyni zamanda, iqtisadi, maliyyə imkanlarımızı çox məhdudlaşdırır (Quliyev, 2015, s. 117). Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasəti aşağıdakı amillərin təsiri altında formalaşır:

- Azərbaycan Respublikasının ərazisinin bir hissəsinin Ermənistanın işğal etməsi nəticəsində gömrük sərhədinin pozulması və həmin ərazilərin təcavüzkar qonşularımız tərəfindən beynəlxalq qaçaqmalçılıq və narkotik ticarəti meydanına çevrilməsi;

- Qərbi dövlətlərinin ölkəmizin karbohidrogen ehtiyatlarının çıxarılması və dünya bazarına daşınmasına olan maraqları;

- ölkə ərazisinin Avropa və Asiyanın qovuşuğunda mühüm nəqliyyat dəhlizinə çevirən əlverişli coğrafi mövqeyə malik olması;

- iri dövlətlərin regionda nüfuz dairəsinin genişlənməsi uğrunda geosiyasi qarşıdurmasının mövcudluğu.

Azərbaycan Respublikası bir sıra MDB ölkələri ilə azad ticarət rejimində qarşıya çıxan əsas çətinliklərdən biri üzv dövlətlər arasında azad ticarət zonaları və gömrük rüsumlarının eyniləşdirilməsi haqqında müqavilənin bütün ölkələr tərəfindən ratifikasiya olunmaması idi.

Buna görə də ikitərəfli müqavilələrə daha çox üstünlük verilirdi. Azərbaycan Respublikası ilə Belarus Respublikası arasında 1993-cü il dekabrın 24-də Bakı şəhərində ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq prinsipləri haqqında saziş imzalandı. Sazişdə tərəflər bərabərlik və qarşılıqlı faydalılıq prinsipləri əsasında əməkdaşlığın genişləndirilməsi, ticarət-iqtisadi münasibətlərin inkişaf etdirilməsi barədə razılığa gəlmişdilər. 1993-cü ilin dekabrında Azərbaycanla Tacikistan, Qazaxıstan və Moldova respublikaları arasında Aşqabadda, 1994-cü ilin martında Qırğızıstanla imzalanan ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında sazişlərdə tərəflər qarşılıqlı mal göndərmələrinin nomenklaturu və həcmələrinin razılaşdırılması barəsində razılığa gəlmişdilər (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi: F.3034, siy.1, iş 522., v.90-91). MDB ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin təhlili göstərir ki, 2000-ci ildə ölkəmizdən idxal olunan bütün məhsulların 90 faizi üç respublikanın – Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Qazaxıstanın, ixracın 92 faizi Rusiya Federasiyası, Gürcüstan və Ukraynanın payına düşürdü. MDB ölkələrinə ixrac olunan mal və məhsulların həcminə görə Rusiyadan sonra ikinci tərəfdaş ölkə Gürcüstan idi və bu ölkənin payı ixracatda 33, 4 faiz olsa da, idxalda cəmi 1,2 faiz təşkil edirdi (Azərbaycan Respublikasının tarixi, 2016). Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycanın xarici ticarət əməliyyatlarının gömrük-tarif tənzimlənməsi özünəməxsus tarixi və iqtisadi-siyasi şərtlər əsasında formalaşmışdı. Rusiya Federasiyası ilə yeni tipli iqtisadi əlaqələrin yaradılması və xarici ticarət balansının tarazlaşdırılması bu problemə dövlət qayğısının artırılmasını tələb edirdi. Azərbaycanın Rusiya ilə iqtisadi əlaqələri kifayət qədər zəngin tarixinin olmasını nəzərə alsaq, iki ölkə arasında idxal və ixracın mal nomenklaturasının bütün sahələrini əhatə etməsini təbii qəbul etmək olar. Xarici ticarətdə hər iki dövlət vahid iqtisadi məkana daxil olmaqla bərabər, bu ölkələri ümumi texnologiya və istehsal kooperasiyası birləşdirirdi. Xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrimizdə Rusiya Federasiyasının strateji əhəmiyyətini aşağıdakı amillərlə qiymətləndirmək olar: dəmir yolları, avtomobil yolları, qaz və neft kəmərlərinin sıx şəbəkəsinin mövcudluğu; Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarına Rusiyanın bir sıra regionlarında əlverişli satış bazarının olması; dəniz qonşuluğu və əlverişli limanlar; iki ölkə arasında miqrasiyanın yüksək səviyyədə olması və gömrük münasibətlərinin tarixi ənənələrə söykənməsi və s. (Əliyev, 2006). Milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadi məkanına uyğunlaşması xarici iqtisadi doktrinanın və onun həyata keçirilməsinin strategiyasının hazırlanması, milli iqtisadiyyatın xarici mühitlə əlaqələr sisteminin yaradılması ən ümdə məsələlərdən idi. Heydər Əliyev 1994-cü ilin fevralın 22-də Böyük Britaniya sənayeçiləri konfederasiyasında çıxışında, “Sahibkarlığın strategiyası və iqtisadiyyatın yenidən qurulması” mövzusunda 1994-cü ilin sentyabrın 13-də Bakıda və 1995-ci ilin noyabrın 29-da Londonda Adam Smit İnstitutunda “Azərbaycanda investisiya imkanları” adlı keçirilən Beynəlxalq konfranslardakı

nitqlərində ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadi sisteminə yönəldilməsi sahəsində Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran vəzifələrdən danışıraq sahibkarlığa, təşəbbüskarlığa və iqtisadiyyatda sərbəstliyə geniş meydan açmaq niyyətində olduğumuzu açıqlamışdı. London konfransında Heydər Əliyevin çıxışı çox diqqətlə dinlənilmiş və iştirakçıların bir çoxunda Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiya cəlb etməyə maraq oyatmışdı (Əliyev, Müstəqilliyimiz əbədidir, 1998). Aydınadır ki, islahatların dərinləşməsi iqtisadiyyatın idarəetmə strukturunun köklü surətdə dəyişməsinə tələb edirdi. Ticarət Nazirliyi ilə Xarici İqtisadi Əlaqələr Nazirliyinin bazasında yeni nazirlik yaradılması xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsi mərkəzləşdirilməsi, təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan dövlət şirkətlərinin dövlət tənzimlənməsi funksiyalarından azad edilməsi məqsədini daşıyırdı. Heydər Əliyev xarici ölkələrlə mal mübadiləsinin və maliyyə əlaqələrinin düzgün qurulmasının iqtisadiyyatımız üçün böyük əhəmiyyəti olduğunu vurğulayaraq iqtisadi əlaqələrimizin banklar vasitəsilə həyata keçirilməsini, barter əməliyyatlarının məhdudlaşdırılmasını, yalnız konkret məqsədlər üçün aparılmasını məqsədəuyğun sayırdı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev bu tarixi missiyanı öz üzərinə götürərək ölkənin iqtisadi inkişafını müəyyən edəcək strategiyanın başlıca konturlarını, dünyanın sivil dövlətlərinin inkişaf təcrübəsində sınaqdan çıxmış, müsbət nəticələri sübut olunmuş iqtisadi inkişaf kursunun Azərbaycan reallığına tam uyğunlaşdırılmış adekvat modelini müəyyənləşdirdi. Bu, azad sahibkarlıq, müxtəlif mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarının inkişafına bərabər şərait yaradan, azad iqtisadi rəqabət mübarizəsinə meydan açan sosial istiqamətli bazar iqtisadiyyatı modeli idi. Məhz onun nəhəng təşkilatçılıq fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində iştirakı və özünəməxsus mövqə qazanması üçün lazımı tədbirlər görüldü, ölkənin xarici aləm üçün maraqlar dairəsi və iqtisadi əhəmiyyəti düzgün dəyərləndirildi. Beynəlxalq aləmin Cənubi Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda və Xəzər regionunda, təmsil olunan, üst-üstə düşən maraq dairələri müəyyənləşdirildi və təhlil edildi. Respublika Prezidentinin təşəbbüsü və səyi ilə əsasən iqtisadi xarakter daşıyan, mühüm beynəlxalq müqavilə və sazişlər imzalandı. Dövlətin bu mürəkkəb proseslər, o cümlədən gömrük rüsumları, pul-kredit sistemi, optimal vergi dərəcələri üzərində nəzarət funksiyalarını həyata keçirməsi mühüm əhəmiyyət daşıyırdı (Quliyev, 2015). Bütün bu işlər eyni zamanda gömrük infrastrukturunun gücləndirilməsini tələb edirdi. Gömrük sərhədində yeni keçid məntəqələrinin açılması işləri bu məqsədi güdüdü. Azərbaycan Respublikasının gömrük siyasəti konkret olaraq əsasən iki iqtisadi məsələnin həllinə yönəldilmişdi: 1) gömrük gəlirlərinin mümkün qədər artırılması və 2) ölkənin müsbət xarici ticarət balansının formalaşması. Təbii ki, bazar münasibətləri tarixində yüz illərlə təcrübəsi olan, xarici ticarəti

tamamilə liberallaşan, dünya siyasətində öz yeri olan ölkələrlə, bu inkişaf yolunu yenidən seçmiş və bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində olan ölkəmizin yürütməkdə olduğu gömrük-tarif siyasətinin məqsəd və vəzifələri tamamilə üst-üstə düşə bilməz. Ayrı-ayrı ölkələrin gömrük siyasətinin forma və metodları eyni olsa da, məqsəd və strateji hədəfi, təsir dairəsi və səmərəsi eyni ola bilməzdi (Azərbaycan Respublikasının tarixi, 2016). Respublika Nazirlər Kabinetinin 1994-cü il 19 yanvar tarixli qərarı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Gömrük Komitəsi, o cümlədən Sədərək və Culfa gömrükxanaları; Bakı Baş gömrük idarəsi; Ağstafa gömrükxanası; Astara gömrükxanası; Balakən gömrükxanası; Biləsuvar gömrükxanası; Binə gömrükxanası; Yevlax gömrükxanası; Gəncə gömrükxanası; Sumqayıt gömrükxanası; Xaçmaz gömrükxanası; Xudafərin gömrükxanası; Mərkəzi laboratoriya; Avtomobil təsərrüfatı; Təsərrüfat hesablı “Azəterminalkompleks” xarici iqtisadi birliyi DGK-nın tabeliyinə verildi. 1994-cü ildə Bakı Gömrük idarəsinin strukturuna: 1) rəhbərlik; 2) gömrük postu; 3) mühasibat uçotu və nəzarəti şöbəsi; 4) sərhəddən keçən şəxslərin əl yüklərinə və baqajlarına gömrük nəzarəti şöbəsi; 5) avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri, gömrük məlumatlarının təhlili, nəzarətin texniki vasitələrindən istifadə və poçt göndərişlərinə nəzarət şöbəsi; 6) hava və dəniz nəqliyyatında gömrük nəzarəti şöbəsi; 7) idxal-ixrac, diplomatik, sərgi yüklərinə və avtomaşınlarla gömrük nəzarəti şöbəsi; 8) qaçaqmalçılıqla mübarizə şöbəsi; 9) gömrük rüsum və yığım tarifləri şöbəsi daxil idi (Azərbaycan Respublikasının gömrük qanunvericiliyi, 2009). Xarici iqtisadi fəaliyyətin tamamilə mərkəzi hakimiyyət orqanlarının inhisarında saxlanıldığı sovet dönəmində olduğundan fərqli olaraq bu tədbirlər kompleks xarakter daşmalı və onların həyata keçirilmə mərhələləri müəyyənləşdirilməli idi. Bununla da xarici iqtisadi fəaliyyəti düzgün tənzimləyə biləcək çevik gömrük-tarif siyasətini həyata keçirmək, idxalçılara sağlam rəqabət şəraiti yaratmaqla, həm də daxili bazarı qorumaq, ixrac potensialını artırmaq, büdcə gəlirlərinin formalaşdırılmasında yaxından iştirak etmək zərurəti yarandı. Təbii ki, keçmiş SSRİ-nin gömrük qanunvericiliyinin tətbiqi ilə bu işlərin öhdəsindən gəlmək mümkün olmazdı. Ona görə də gömrük siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək, gömrük işinin normativ-hüquqi bazasını yeniləşdirmək zərurəti meydana çıxdı. Bu sahədə əsas strateji istiqamətləri kimi idxal-ixrac əməliyyatlarının lisenziyalaşdırılması və kvota üsulu ilə tənzimlənməsi mexanizmi formalaşdı. Gömrük xidmətinə rəhbərliyin səviyyəsi və kadr potensialı gücləndirildi, infrastrukturunu yenidən quruldu. Bütövlükdə, gömrük işinin məzmununa yenidən baxıldı. Təşkilati tədbirlərlə bir vaxtda dövlətin gömrük siyasəti də təkmilləşməkdə idi: gömrük siyasətinin düşünülmüş şəkildə həyata keçirilməsi xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin gömrük mexanizmini hərəkətə gətirməli və dövlət büdcəsinin gəlirlər hissəsində gömrük rüsum və yığımının toplanmasını təmin etməli idi

(Aslanov, 2010). Gömrük sisteminin 1995-ci ilin yanvar ayının 9-da məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Dövlət Gömrük Komitəsinin fəaliyyətinin geniş müzakirəyə çıxarılması və həmin məsələyə həsr olunmuş müşavirədə söylədiyi tövsiyə və göstərişlər milli gömrük xidmətinin inkişafının əsas istiqamətlərini və prinsiplərini müəyyən etdi. Ulu öndərin qeyd etdiyi kimi, ilk dəfə idi ki, gömrük xidməti haqqında belə geniş müzakirə aparılırdı. Heydər Əliyev ticarətdə idxalla ixracın nisbətini təhlil edərək idxalın ixracdan çox olmasını tənqid edirdi. Belə ki, ixrac və valyuta nəzarətinin dövlət sisteminin formalaşması hələ sonadək başa çatmamışdı, bəzi strateji əhəmiyyət daşıyan xammallara, ərzaq malları və dərman vasitələrinə, aralıq məhsullara və avadanlıqlara görə idxaldan asılılıq makroiqtisadi balansı pozurdu. Ölkənin ixrac potensialının artırılması və idxala maliyyə, təşkilati və informasiya dəstəyinin infrastrukturunu zəif idi. Gömrük nəzarətinin səriştəsizliyi ucbatından ölkədən çıxarılan valyuta, strateji əhəmiyyətli xammal və digər mallardan dövlət büdcəsinə çox az maliyyə gəlirləri daxil olurdu. Xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrinin idarə edilməsinə məsul olan dövlət orqanları tərəfindən yol verilən ciddi nöqsanlar və çatışmazlıqlar, gömrük nəzarətinin zəifliyi bu sahədə islahatlar aparılmasını tələb edirdi.

Digər tərəfdən, iqtisadiyyatın idarə edilməsini inzibati-amillik metodlarına əsaslanan, öz işini günün tələbləri səviyyəsində qura bilməyən Gömrük Komitəsinə rəhbərliyin gücləndirilməsi, gömrük xidmətində struktur islahatlarının aparılması və kadr potensialının yeniləşdirilməsi həyata keçirilirdi (Guliyev, 2008, s. 42). Gömrük sistemində yaranmış vəziyyət radikal islahatların həyata keçirilməsini tələb edirdi. Bu məqsədlə gömrük xidmətinin strukturunda islahatlar aparıldı, yeni gömrük idarələri və məntəqələri təşkil edildi. Prezidentin “Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsinin işi haqqında” müşavirənin yekunları ilə əlaqədar imzaladığı 1995-ci il 9 yanvar tarixli Fərmanında göstərilirdi ki, gömrük sistemində yaranmış böhranlı vəziyyət ölkəmizin iqtisadi əsaslarına son dərəcə sarsıdıcı təsir göstərir, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına ciddi maneçilik törədir. Gömrük işinin lazımı səviyyədə təşkil edilməməsi, korrupsiya və rüşvətxorluğun geniş yayılması, qanun pozuntularının kütləvi hal alması Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi nüfuzuna xələl gətirməklə vətəndaşlarda haqlı narazılıq doğurur, respublikaya xarici sərmayə qoyuluşunu çətinləşdirir. Fərmanda Nazirlər Kabinetinə tapşırılırdı ki, vahid gömrük siyasətinin iqtisadi, təşkilati və hüquqi mexanizmi ilə bağlı təkliflərini hazırlayaraq Respublika Prezidentinə təqdim etsin (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsinin işi haqqında” 1995-ci il 9 yanvar tarixli Fərman, 1995). Sonrakı illərdə də, Heydər Əliyev iqtisadi məsələlərə dair müşavirə və yığıncaqlardakı çıxışlarında gömrük orqanlarının fəaliyyətini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, buraxılan qüsurlar və çatışmazlıqları

göstərmiş, qaçaqmalçılıq hallarına qarşı mübarizəni gücləndirməyə, vergi və rüsumlardan yayınma hallarının qarşısını qətiyyətlə almağa, gömrük işinin təşkilində şəffaflığı təmin etməyə, gömrük xidməti mədəniyyətini yüksəltməyə çağırırdı. O, gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsini, idxal-ixrac əməliyyatları üzrə dövlət büdcəsinə cəlb olunan gömrük vergi və rüsumlarının artırılması üçün mövcud ehtiyat mənbələrindən daha səmərəli və dolğun şəkildə istifadə etməyin zəruri olduğunu tövsiyə edirdi. Bu tövsiyə və tapşırıqlar gömrük xidməti əməkdaşlarını dövlətin qanunlarına riayət etməyə, mənəvi saflığa, peşəsinə sadıq olmağa və peşə hazırlıqlarını daim artırmağa səs-ləyir, bu kimi prinsiplərin gömrük xidmətinin hər bir özəyində bərqərar olmasını gömrük orqanı rəhbərlərindən tələb edirdi. İslahatların nəticələri barədə gömrük xidmətinin rəhbərlərinin hesabatları dinlənilirdi.

Heydər Əliyev gömrük sisteminin yenidən təşkili və təkmilləşdirilməsi üçün dünyanın qabaqcıl ölkələrinin gömrük təşkilatları ilə təcrübə mübadiləsinin aparılmasını, ikitərəfli əlaqələrin qurulmasını, beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq şəraitində işləməyi nəzərdə tuturdu. Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi vəzifələrinin yerinə yetirilməsində, beynəlxalq aləmdə demokratik, hüquqi və yüksək mənəvi dəyərlərə malik bir ölkə kimi tanılmasında gömrük xidmətini ön cərgədə görmək istəyirdi. Təbii ki, keçmiş SSRİ-nin gömrük qanunvericiliyi əsasında fəaliyyət göstərən, xidməti strukturlarında dövlət mənafeyinin pozulması və korrupsiya hallarının kök saldığı gömrük təşkilatının işində əsaslı dönüş yaradılması tələb olunurdu. Gömrük orqanlarının fəaliyyətində əsaslı Heydər Əliyev respublikanın siyasi-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan tədbirlərdəki nitqlərində digər dövlət strukturları ilə yanaşı ölkənin iqtisadi inkişafında gömrük orqanlarının xüsusi yeri olduğunu dəfələrlə qeyd edir, xarici-iqtisadi əlaqələrinin möhkəmlənməsində, idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsində gömrük xidmətinin üzərinə düşən vəzifələrin həlli yollarını göstərirdi. O, gömrük orqanlarının fəaliyyətini son dərəcədə dəqiqliklə təhlil edərək, bu sistemdə yaranmış problemlərin həllini ciddi tələbkarlıq və yüksək nizam-intizam, peşəkarlıq mühitinin formalaşdırılması, kadrlara işin yenidən qurulması, gömrük əməkdaşları tərəfindən qanunçuluğa sözsüz riayət edilməsini, hər bir gömrük işçisinin öz peşəsinə və xalqına sadıqlığı və s. prinsipləri əsas meyar kimi qəbul etdiyini bildirirdi. Heydər Əliyev Azərbaycanda biznes mühitinin sağlamlaşdırılması üçün mövcud bürokratik əngəllərin aradan qaldırılmasını, bu sahədə şəffaflığın təmin edilməsini, korrupsiyaya qarşı qəti mübarizə aparılmasını müvafiq gömrük xidməti qarşısında bir vəzifə kimi irəli sürürdü.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin strukturunun və Əsasnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında” 1998-ci il 27 oktyabr tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası DGK-nın yeni Əsasnaməsi və təşkilati strukturu

təsdiq edildi. Yeni Əsasnamənin 1-ci bəndinə əsasən Gömrük Komitəsi mərkəzi icra orqanı adlandırıldı, yəni onun statusu nazirlik statusuna bərabərləşdirildi. Bundan əlavə, yeni Əsasnamədə Gömrük Komitəsinin vəzifə, hüquq və funksiyalarını daha aydın və əhatəli şəkildə təsvir edilirdi (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin strukturunun və Əsasnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında” 1998-ci il 27 oktyabr tarixli Fərmanı, 1998). Gömrük xidməti tərəfindən gömrük siyasətinin fəal həyata keçirilməsi, xidmətin səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün Respublika Prezidenti Heydər Əliyevin 1995-ci il 1 may tarixli 170 nömrəli Sərəncamı ilə Komitənin kollegiyasının tərkibi təsdiq edildi. Komitənin sədri, birinci müavini və müavinləri, Gömrük Nəzarətinin Təşkili Baş İdarəsi, Gömrük Qaydalarının Pozulması və Qaçqıncılıqla Mübarizə Baş İdarəsi, Baş Maliyyə-Tarif İdarəsi və Kadrlar İdarəsinin rəisləri, həmçinin Naxçıvan MR Gömrük Komitəsinin sədri və Bakı Baş Gömrük İdarəsinin rəisi kollegiyanın tərkibinə daxil edildi (Quliyev, 2015, s. 42). Azərbaycanın əlverişli geosiyasi mövqeyi, zəngin təbii ehtiyatları, kapital qoyuluşlarının perspektivli gələcəyi ABŞ iş adamlarını tədricən Azərbaycana cəlb edirdi. Heydər Əliyevin işləyib hazırladığı xarici iqtisadi siyasət xətti ABŞ Konqresində və Senatda Azərbaycanı dəstəkləyən qüvvələrin fəaliyyətini canlandırdı. Hələ 1994-cü ilin iyulun 16-da Senatın büdcə komissiyası 1995-ci il üçün MDB ölkələrinə maliyyə yardımı məsələlərini müzakirə edərkən Azərbaycana da humanitar yardımın göstərilməsini təmin etmək məqsədi ilə “907-ci düzəliş”i yumşaltmağı təklif etmişdi. Neft müqavilələri imzalanması, neftin ixrac marşrutları və Xəzər dənizinin statusuna aid problemlərin müzakirəsində Azərbaycan Respublikası bir növ ABŞ-ın strateji partnyoruna çevrildi. ABŞ-Azərbaycan münasibətlərində əsaslı dönüş məhz 1996-cı ilin yanvarından özünü göstərməyə başladı. Heydər Əliyevin ABŞ prezidenti B.Klinton, həmçinin bir sıra nüfuzlu konqresmen və senatorlarla görüşləri, iki ölkə arasında parlamentlərarası əlaqələrin genişlənməsi, ABŞ-ın neft kompaniyalarının neft müqavilələrində fəal iştirakı və s. amillər Azərbaycanla iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə səbəb oldu. 1997-ci ilin fevralın 18-də Vaşinqtonda “Azərbaycan: kommunizmdən demokratiyaya, neft istehsalının artmasına doğru” mövzusunda keçirilən konfransın mühüm əhəmiyyəti oldu. Konfransda Azərbaycanı ARDNŞ-nin vitse-prezidenti İlham Əliyev və Azərbaycanın ABŞ-dakı səfiri Hafiz Paşayev təmsil edirdi. Konfransda ABŞ tərəfindən isə keçmiş müdafiə naziri R.Çeyni, habelə “Yunokal”, “Britiş eyryerz”, “Amerikən Telefon ənd Teleqraf”, “Ekson”, “Oksidental”, “Şevron”, “Boinq” və digər iri şirkətlərin rəhbərləri iştirak edirdi. 1997-ci il iyulun 29-da Heydər Əliyev ABŞ-a ilk səfərində “C.P.Morqan” bankında Amerika-Azərbaycan Ticarət Palatası və Anlaşma Təşkilatı işgüzar şurasının üzvləri, ABŞ-ın Ticarət Nazirliyinin əməkdaşları ilə görüşü çox faydalı oldu.

Azərbaycanda son illər aparılan iqtisadi islahatların nəticələri haqqında şərh verən Heydər Əliyev qeyd etmişdi ki, iqtisadiyyatımız bazar yolu ilə inkişaf etdirilir, özəlləşdirmə proqramı ardıcıl surətdə həyata keçirilir və xarici ölkə vətəndaşları bu prosesdə Azərbaycan vətəndaşları və şirkətləri ilə bərabər əsaslarla iştirak edə bilirlər.

Bu tədbirlərin nəticəsi olaraq xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 40 faiz artmışdı. Əgər 1989-cu ildən başlayaraq Azərbaycanın sənaye, kənd təsərrüfatı istehsalı, ümumən iqtisadiyyatı get-gedə aşağı düşürdüsə, 1996-cı ilin yekunlarına görə, aparılan islahatların ilkin nəticəsi olaraq sənaye istehsalında sabitlik yaranmış, kənd təsərrüfatı istehsalı üzrə artım 3 faiz, ÜDM üzrə isə 1,2 faiz olmuşdu. Görüşdə iştirak edən amerikalı iş adamları və maliyyəçilərinə həyata keçirilən iqtisadi islahatların nəticəsi kimi ÜDM-nin artımının qısa müddət ərzində 5,2 faizə çatacağı bildirilmişdi (Quliyev, 2015, s. 331).

2. Gömrük sistemində aparılan islahatlar

Gömrük işi sahəsində aparılan islahatlar qısa zaman kəsiyində öz üstünlüyünü göstərmiş oldu. Azərbaycan dövlətinin dünya ölkələri ilə ticarətinin inkişafında irəliləyiş özünü göstərdi, onun coğrafiyası ciddi şəkildə dəyişdi. Əgər müstəqillik əldə etdikdən sonrakı ilk illərdə idxal və ixracın böyük hissəsi əsasən Türkiyə, İran və MDB ölkələri ilə aparılırdı. Sonrakı illərdə xarici ticarət dövriyyəsində inkişaf etmiş ölkələr üstünlük təşkil etməyə başladı. Ölkəmizlə ticarət əməliyyatlarına cəlb edilən ölkələrin sayı daha da artdı. Daha çox ixrac potensialına malik olan, bizim məhsullara daha əlverişli qiymət ödəyən, çoxsaylı ticarət əlaqələri aparan və çatdırılma prosesinə əlverişli şəraiti təmin edən ölkələri seçmək imkanı genişləndi.

Gömrük işi sahəsində əməkdaşlıq iqtisadi diplomatik əlaqələrin nizamlanmasında müstəsna rola malikdir. Bu siyasətə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında gömrük işi daha da təkmilləşdirilir, milli gömrük sisteminin beynəlxalq gömrük sistemə inteqrasiyası istiqamətində tədbirlər həyata keçirildi. Gömrük siyasəti konkret olaraq iki iqtisadi məsələnin həllinə: 1) gömrük gəlirlərinin mümkün qədər artırılmasına və 2) ölkənin müsbət xarici ticarət balansının formalaşmasına yönəldilmişdir. Azərbaycan Respublikasının gömrük işinin inkişaf etdirilməsinin prioritet istiqamətlərini gömrük qanunvericiliyi pozuntularının qarşısının alınması, başqa hüquq-mühafizə orqanları ilə birlikdə qaçaqmalçılıq hallarının qarşısının alınması, gömrük ödənişləri texnologiyasının və onların büdcəyə daxil olmasına nəzarət və valyuta nəzarətinin gücləndirilməsi, gömrük nəzarətində müasir texnologiyaların tətbiq edilməsi idi.

Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 11-ci ildönümünə həsr edilmiş təntənəli mərasimdəki nitqində gömrük siyasəti sahəsində qazanılmış müvəffəqiyyəti dəyərləndirərək iqtisadiyyatımızın inkişafında böyük rol oynadığını vurğuladı. Onun çıxışında

xarici ticarətin liberallaşmasının böyük nəticə verdiyi faktlarla göstərilir: “Məsələn, 5-6 il bundan öncə Azərbaycana hər şey xaricdən gətirilirdi. Biz xarici ticarət sahəsində daha çox idxal edirdik, nəinki ixrac. 1996-2001-ci illərdə xarici ticarət dövriyyəsi 2,4 dəfə artaraq 2,2 milyard dollara çatıbdır. Həm də ixracın həcmnin daha sürətlə artması müşahidə olunur” (Əliyev, 2002, s. 1-2). Bazar münasibətləri iqtisadi sistemi şəraitində Azərbaycan Respublikasının uzunmüddətli inkişaf perspektivlərini əks etdirəcək milli inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması zəruriliyini ümummilli lider Heydər Əliyev 2001-ci ildə ABŞ Ticarət palatası İdarə Heyəti üzvləri ilə görüşündə söyləmişdi. Bu illər ərzində xarici ticarət əlaqələrinin strukturu da dəyişmişdi: idxalın ümumi həcmində respublikaya gətirilən ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisi 1993-cü ildə 21,2 faiz, 1995-ci ildə 41,6 faiz olduğu halda, 2000-ci ildə bu göstərici azalaraq 19,0 faiz, 2003-cü ildə isə 16,0 faiz təşkil etmişdi. 2003-cü ilin xarici ticarət dövriyyəsinin 77,3 faizi uzaq xarici dövlətlərin, 22,7 faizi isə MDB ölkələrinin payına düşürdü. Azərbaycanın xarici ticarət əlaqələrində İtaliya (27,2 faiz), Rusiya (7,0 faiz), Fransa (5,8 faiz), (Türkiyə (5,6 faiz), Birləşmiş Krallıq (3,8 faiz), ABŞ (3,7 faiz) və Almaniya (2,9 faiz) öncül yer tuturdu. İdxal-ixrac əməliyyatlarında İran, İsrail, İsveçrə, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistan da yüksək xüsusi çəkiyə malik idilər. Azərbaycandan ixrac olunan məhsulların 65,7 faizi, idxalın isə 32,0 faizi Avropa Birliyi ölkələrinin payına düşürdü. Bütövlükdə, Azərbaycan Respublikası 124 ölkə ilə ticarət əlaqələri yaratmışdı, halbuki 1996-cı ildə bu ölkələrin sayı cəmi 55 olmuşdu (Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri, 2004, s. 666-667). Azərbaycanda azad bazar iqtisadiyyatının təşəkkül tapması üçün sərbəst rəqabəti təmin edən normativ-hüquqi aktlar qəbul edildi, xarici investisiya haqqında qanunvericilik bazası formalaşdı. Əlverişli maliyyə-gömrük və vergi rejiminin, müvafiq daxili bazarın olması, özəlləşdirmə prosesinin uğurla aparılması xarici investisiyaların ölkəmizə axınına şərait yaratdı. Belə ki, təkcə 1995-2003-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına 16640,2 mln. ABŞ dolları həcmində investisiya qoyulmuşdu ki, bunun da 12393,0 mln. ABŞ dollarını, yəni 74,5 faizini xarici investisiyalar təşkil etmişdi. 2001-2003-cü illərdə isə ölkəyə xarici investisiya axınının sürətlənməsi davam etmişdir.

Belə ki, həmin illərdə ölkə iqtisadiyyatına 6600,0 mln. ABŞ dolları həcmində xarici investisiya qoyulmuşdu ki, bu da bütövlükdə 1995-2003-cü illərdə iqtisadiyyata cəlb olunana xarici investisiyaların 53,3 faizini təşkil etmişdi. Bu illər ərzində təkcə neft sənayesinə 8642,2 mln. ABŞ dolları həcmində xarici investisiyalar cəlb edilmişdir. Göstəricilərdən tam aydın olur ki, birbaşa investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına axını prosesi dinamik xarakter almış və milli iqtisadiyyatımızın sıçrayışlı inkişafına müsbət təsir edən amilə çevrilmişdi. Azərbaycan

iqtisadiyyatına yönəldilən xarici sərmayələrin içərisində birgə müəssisələr və xarici firmaların rolu artmaqda idi.

1995-2003-cü illərdə xarici firmaların sərmayələri 1885,5 mln. ABŞ dolları həcmində olmuşdu. Bu, ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunan bütün xarici investisiyaların 15,2 faizini təşkil edirdi. Xarici investisiyalar ABŞ, Böyük Britaniya, Türkiyə, Rusiya, Norveç, Yaponiya, Almaniya, Fransa, İran, İtaliya, İsveçrə və Səudiyyə Ərəbistanından daxil olurdu. Həmin müddətdə Türkiyə firma və şirkətləri Azərbaycana 539,2 mln. (28,6 faiz), Böyük Britaniya firmaları 368,8 mln. (19,6 faiz), ABŞ – 339,9 mln. ABŞ dolları (18 faiz) vəsait qoymuşdu. 2002-ci il aprelin 1-nə olan məlumata görə respublikada tamamilə xarici kapitalla işləyən müəssisələrin sayı 1946, müştərək müəssisələrin sayı isə 435-ə çatmışdı (Cavadov, 2005). Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində dövlətin iqtisadi dirçəlişinin təmin olunmasında xarici investisiyalar əsas yerlərdən birini tutur. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, ölkədə əlverişli investisiya mühiti yaratmaqla, xarici kapitalın ölkəyə axınına, onun dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiyasına, rəqabətə davamlı məhsul istehsalına və ən vacibi isə sürətli iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkündür. Bazar iqtisadiyyatına keçidin ilkin mərhələsində yaranan böhran halları və daxili maliyyə vəsaitinin çatışmazlığı, hər şeydən əvvəl ölkəyə xarici investisiya axınının sürətləndirilməsini tələb edirdi. Lakin bəzi dövlət orqanlarının məmurları tərəfindən xarici şirkətlər qarşısında yaradılan süni maneələr, korrupsiya və digər mənfi hallar ölkəyə investisiya axınına zərər verirdi. Heydər Əliyev 2000-ci ilin aprelin 13-də Bakı Hava Limanı kompleksinin işi ilə əlaqədar Prezident Sarayında keçirilən müşavirədəki yekun nitqində ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb sahəsində çox böyük nailiyyətlərin olmasını qeyd etməklə yanaşı, eyni zamanda, bu işə əngəl törədən məmurlara ciddi xəbərdarlıq etmişdi: "... bir daha hamını xəbərdar edirəm, - bilin, bizim özəl sektorun inkişafına şərait yaradın. Xarici investisiyaların Azərbaycana gəlməsinə mane olmayın, onun qarşısını almayın, ona şərait yaradın, kömək edin. Belə olan halda iqtisadiyyatımız inkişaf edəcəkdir, xalqımızın rifahı yaxşılaşacaqdır, sizin özünüz, hər biriniz daha yaxşı yaşayacaqsınız" (Əliyev, Müstəqilliyimiz əbədidir, 2009). Azərbaycan iqtisadiyyatına həm yerli, həm də xarici sərmayələrin cəlb olunması məqsədilə əlverişli investisiya mühiti yaradılması həyati məsələ idi. Ölkə başçısı Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı müəssisələrin vəziyyəti və inkişaf perspektivləri ilə yaxından maraqlanır, onlara öz işlərini yüksək səviyyədə qurmaları üçün müvafiq qərarlar qəbul edirdi. Bu sahədə yerli və xarici iş adamları ilə keçirilən görüşlərin çox böyük rolu oldu. Bu qərarlar sahibkarlar tərəfindən razılıqla qarşılandı və nəticədə investisiyaların artmasına təsir etdi. Qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün aparılan investisiya müsabiqələri nəticəsində xarici investisiyalı birgə müəssisələr Azərbaycan iqtisadiyyatının

inkışaf etdirilməsində, yeni müəssisələrin, iş yerlərinin açılmasında mühüm rol oynadı, ölkəmizə dünya standartlarına cavab verən yeni, ən mükəmməl texnika və texnologiya ilə bərabər, həm də müasir idarəçilik, yeni təsərrüfatçılıq metod və üsulları gətirildi. Bu müəssisələrdə yaradılan yüksək keyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli malların dünya bazarına çıxarılması üçün gömrük rejimi və prosedurları, ixrac nəzarəti qaydalarının sadələşdirilməsinə stimül verdi.

Azərbaycan Respublikasının uzaq xarici ölkələrlə aqrar ixracın həcmi əgər 1995-ci ildə 113,0 mln. ABŞ dolları, 2000-ci ildə 59,6 mln. ABŞ dolları, 2003-cü ildə isə 54,0 mln. ABŞ dolları olmuşdu. MDB ölkələrinə aqrar ixracın səviyyəsi 1995-2000-ci illərdə 9,8 mln. ABŞ dolları həcmində azalsa da, bunun əksinə olaraq, 2000-2003-cü illərdə isə 77,4 mln. ABŞ dolları ötmüş və ya 3,2 dəfə artmışdı. 2000-2003-cü illərdə MDB-yə pambıq ixracının həcmi 6,2 dəfə artırmaq mümkün olmuşdu. Bütün bunlar, öz növbəsində gömrük daxilolmalarının həcmi dəfələrlə artması demək idi. Aqrar sahədə xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi məsələləri də gömrük xidmətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Respublikamız müstəqillik əldə edəndək kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarını mərkəzləşdirilmiş bölgü əsasında yalnız müttəfiq respublikalara göndərirdi. Lakin müstəqilliyin ilk illərində Rusiya Federasiyası istisna olmaqla, həmin dövlətlərlə alqı-satqı münasibətləri məhdudlaşdı, digər yaxın və uzaq xarici dövlətlərlə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ixracı həcmi xeyli artdı.

Gömrük statistikasına görə, 1999-2003-cü illərdə ölkəmizə ərzaq məhsullarının idxalı artsa da, onun ümumi idxalda xüsusi çəkisi ilbəl azaldı. Belə ki, əgər 1999-cu ildə bu göstərici 20,1 faizini təşkil etmişdisə, 2003-cü ildə 11,8 faizədək aşağı düşmüşdü. Bununla bərabər, 1999-cu ilə nisbətən 2003-cü ildə ərzaq məhsullarının ixracı 2,1 dəfə artmışdı. Araşdırmalar göstərir ki, 2002-ci ildə ölkəyə idxal olunan əsas ərzaq məhsullarından 657,2 min ton taxılın 458,2 min tonu və ya 69,7 faizi Qazaxıstan Respublikasının, 183,0 min tonu və ya 27,8 faizi Rusiya Federasiyasının, 16 min tonu və ya 25 faizi ABŞ-ın payına düşürdü. Ölkəyə daxil olan buğda onunun 42 faizi Türkiyədən, 42 faizi ABŞ-dan, 4,5 faizi isə Rusiya Federasiyasından daxil olurdu. Şəkər idxalında Ukrayna (45,7 faiz), Braziliya (23,5 faiz), Rusiya (11,2 faiz) və Gürcüstan (7,8 faiz) əsas ticarət tərəfdaşları idi. Kartof idxalının 81,6 faizi İranın, 9,9 faizi Rusiyanın və 7,3 faizi Türkiyənin payına düşürdü (Məmmədova, 2005). Danılmaz faktıdır ki, kənd təsərrüfatı istehsalındakı 1990-cı ildən başlayan tənəzzül və böhran halları səbəbindən daxili bazarda ərzaq mallarına kəskin olan tələbatı yaranmışdı. Bu vəziyyət idxal edilən ərzaq məhsullarının miqdarının artmasına səbəb olmuşdu. Xaricdən yeyinti məhsullarının alınıb-gətirilməsi xeyli yüksəldi. Bunu həmin illərin gömrük sənədləri də təsdiq edir. Yeyinti məhsullarının istehsal həcmində kəskin azalma baş vermiş, ölkəyə xaricdən

keyfiyyətsiz ərzaq məhsullarının idxalı artdı. Təəssüf ki, insan orqanizmində müxtəlif fəsadlar yaradan keyfiyyətsiz ərzaq məhsullarının gətirilməsinin qarşısının alınması sahəsində yeni yaradılan milli gömrük xidmətinin rolunun artırılması tələb olunurdu. Bu istiqamətdə normal gömrük nəzarətinin aparılması üçün zəruri texniki avadanlıq və cihazlar da yox dərəcəsində idi. Xarici ölkə rəhbərləri və beynəlxalq qurumların nümayəndələri, xarici iş adamları və yerli sahibkarlar ilə görüşlərində, müxtəlif beynəlxalq tədbirlərdə etdiyi çıxış və nitqlərində ulu öndər Heydər Əliyev iqtisadi əlaqələrdə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı-faydalı əməkdaşlığın, ortaq maraq və mənafelərin qorunması, faydalı əməkdaşlıq üçün perspektivli yollar axtarılması və həyata keçirilməsi və qarşılıqlı təhlükəsizliyə riayət edilməsinin zəruriliyini göstərirdi. Azərbaycan Respublikasının əldə etdiyi tarixi təcrübə bir daha təsdiq edir ki, dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ölkələrin bir-birindən asılılığının getdikcə güclənməsi, bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq meydana çıxan problemlərin mürəkkəbləşməsi, hər şeydən əvvəl milli iqtisadiyyatın formalaşması və ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə iştirakı xarici iqtisadi fəaliyyətinin konseptual əsaslarının işlənib hazırlanmasından asılı idi.

Artıq 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikası 124 dövlətlə ticarət əməliyyatları aparırdı. Gömrük statistikasına əsasən, xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi 5218,1 mln. ABŞ dolları səviyyəsinə yüksəlmiş, o cümlədən idxal 2626,4 mln. dollar (50,3 faiz), ixrac 2591,7 mln. dollar (49,7 faiz) təşkil etmişdi. Xarici ticarət əlaqələrinin 77,3 faizi, o cümlədən idxalın 67,6, ixracın 87,1 faizi uzaq xarici dövlətlərlə aparılmışdı. 2003-cü ilin nəticələri təsdiq edirdi ki, Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində İtaliya (27,2 faiz), Rusiya (10,2 faiz), Fransa (7,0 faiz), Türkiyə (5,8 faiz), Birləşmiş Krallıq (5,6 faiz), ABŞ (3,8 faiz), Türkmənistan (3,7 faiz), Almaniya (3,4 faiz) və Qazaxıstan (2,9 faiz) paya malik olmuşdu. Xarici ticarət əlaqələrinin intensiv surətdə aparılan ölkələrlə gömrük münasibətləri daha da inkişaf etdirilməsi üçün müvafiq layihələr həyata keçirilirdi (Azərbaycan Respublikasının statistik, 2004, s. 666). İqtisadi islahatların həyata keçirilməsi üçün münbit şəraitin yaradılması, neft müqavilələrinin imzalanması, xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi və dünyanın qabaqcıl ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrin dərinləşdirilməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin bu sahədə fəaliyyətinin nəticəsi idi. Ulu öndər tərəfindən işlənib-hazırlanmış iqtisad strategiyasının ardıcıl surətdə həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikası beynəlxalq aləmdə mövqeyini möhkəmləndirmiş müstəqil bir dövlət kimi dünya siyasətində fəallığı ilə seçilməyə başladı. 1993-2003-cü illərin təcrübəsi təsdiq edir ki, dövlətin beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sahəsində yönəldilən tədbirləri sistemi ümumi iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olmuşdur və bu sahədə qəbul edilən qərarlar ölkənin sosial-iqtisadi həyatının bütün sahələrinə müsbət təsiri göstərmişdir. Ulu öndərin xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində irəli sürdüyü strategiya yalnız

təsərrüfat-ticarət fəaliyyətinin və ölkələr arasında kommunikasiyaların genişləndirilməsi demək deyildi. Bu strategiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri də Azərbaycan dövlətinin bu sahəyə yeni yanaşma tərzinin, xarici iqtisadi fəaliyyətin iqtisadi və hüquqi mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, dünya ticarətində bizim rolumuzun yeni prinsiplər əsasında dəqiqləşdirilməsi idi (Heydər Əliyev, 2013). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında ticarətin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 1999-cu il 23 iyul tarixli 160 nömrəli Fərmanında yaxın gələcəkdə idxalın səmərəliliyin artırılmasının əsas istiqamətlərindən biri kimi müasir texnologiyanın və avadanlığın tətbiqi ilə istehsalın və məhsulun keyfiyyətini artırmaqla potensialı yüksək olan sahələrin prioritet inkişafı, yerli sənaye üçün zəruri olan bəzi xammal və yarımfabrikatların idxal qiymətlərinə nisbətən daha ucuz başa gələn istehsalının təşkil olunması, xarici kreditlər və büdcə vəsaiti hesabına satınalmaların səmərəli mexanizminin təşkili, tenderlərin və müsabiqələrin keçirilməsi başlıca vəzifələrdən hesab edilirdi.

Bu məqsədlə: əhalinin və müəssisələrin iqtisadi vəziyyəti nəzərə alınmaqla dünya təcrübəsində geniş istifadə olunan idxalın müxtəlif rejimlərinin (sərhədyanı ticarət konsiqnasiya, lizinq və s.) tətbiqi; xarici investisiyaları istehsal və xidmət sahələrinə yönəldilməsi; xarici ticarətin səmərəliliyin artırılması, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla, o cümlədən Dünya Gömrük Təşkilatı ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi və bu təşkilata qəbul prosesini sürətləndirməsi; iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması üçün ilk növbədə konsiqnasiyaya ixrac, kreditlə ixrac və barter əməliyyatlarında maliyyə vəsaitlərinin və malların qanunla müəyyən edilmiş müddətlərdə gətirilməsinə nəzarətin gücləndirilməsi, keyfiyyətsiz malların idxalından müdafiə sisteminin işlənilməsi və bütün əlaqədar təşkilatlar tərəfindən sistemli şəkildə həyata keçirilməsi; xarici ticarət fəaliyyəti və onunla bağlı sahələri tənzimləyən normativ hüquqi aktların təkmilləşdirilməsi; Azərbaycan Respublikasının ticarət siyasətini daxildə və beynəlxalq aləmdə yüksək səviyyədə təbliğ etmək məqsədi ilə əlaqələrin geniş və etibarlı şəbəkəsinin yaradılması və s. tədbirlər nəzərdə tutulurdu.

Respublika Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında ticarətin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 1999-cu il 23 iyul tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “1999-2002-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında ticarətin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”nda göstərilirdi ki, ölkə böyük təbii sərvətlərə, münbit torpaqlara malik olduğu halda onun valyuta ehtiyatının xeyli hissəsi əhalinin ilkin tələbat malları ilə təchiz olunmasına sərf edilir. İxracın əsasını enerji daşıyıcıları və xammal məhsulları, idxalın isə əsasını ərzaq məhsulları, ilkin tələbat məhsulları təşkil etdiyindən xarici ticarətin strukturu iqtisadi baxımdan səmərəli deyildir. Bu

Proqramın əsas istiqamətlərindən birini ixrac potensialının artırılması, ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsi və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi təşkil edirdi (Azərbaycan Respublikasında ticarətin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 iyul 1999-cu il tarixli Fərmanı, 1999). Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin “Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında” 2002-ci il 28 sentyabr tarixli 790 nömrəli Fərmanı da gömrük orqanlarının işini yenidən qurmaq üçün strateji xətt olaraq müəyyən edildi (Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında 2002-ci il 28 sentyabr tarixli 790 nömrəli Fərmanı, 2002).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 20 fevral tarixli 584 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”nda gömrük xidmətinə aşağıdakı məsələlərin həll edilməsi tapşırılmışdı: a) gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsinə aid təkliflərin hazırlanması; b) gömrük rüsumları səviyyəsinin və tarif güzəştlərinin sayının azaldılması və təkmilləşdirilməsi məsələlərinin təhlil edilməsi; c) gömrük sahəsində çalışan işçilərin peşəkarlığının artırılması (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 20 fevral tarixli 584 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş 2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı, 2003).

Nəticə

Xarici iqtisadi əlaqələrin və ticarət əməliyyatlarının genişlənməsi, həmçinin yeni texnologiyaların və idarəçilik təcrübəsinin tətbiqi, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin mübadiləsi, əlverişli şərtlərlə xarici investisiyaların cəlb edilməsi və dünya bazarlarına çıxış əldə edilməsi gömrük işinin təkmilləşdirilməsini sübut edən amillərdir. Beləliklə, Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsaslandırılan və milli gömrük siyasətinin formalaşmasına rəvac verən ilkin prioritetləri bunlar idi:

- ixrac olunan mallara qoyulan vergilərə yenidən baxılmalı, xaricdən daxil olan malların ola bilər ki, bir qisminə mütləq müəyyən vergi qoyulmalı, bir qismi isə vergilərdən tamamilə azad olmalıdır;

- ixraca gedən strateji məhsullar bir mərkəzdə toplanmalıdır. Strateji malların ixracı məsələsi ölkə prezidentinin səlahiyyətində olmalıdır. Strateji məhsulların ayrı-ayrı təşkilatlar tərəfindən satılmasına son qoyulmalıdır;

- müəyyən olunmalıdır ki, bizə nə qədər valyuta gələcək və nə qədər gedəcək, hansı malı satıb nə qədər valyuta alınacaq və bu valyutadan necə istifadə ediləcəkdir;

- valyutadan istifadə olunması, valyuta gətirən malların ixracı mərkəzləşdiril-məli və bunların hamısı ümumi iqtisadiyyatımızın inkişafına, ölkənin ağır vəziyyətdən çıxmasına yönəldilməlidir və bu məqsədlə Valyuta fondu yaradılmalıdır;

- gömrük idarələrində qanun pozuntularının və gömrük əməkdaşlarının öz vəzifələrindən sui-istifadəsinin qarşısı alınmalıdır;

- iş adamları üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır. Biznesin sərbəstliyi həm iqtisadiyyatın inkişafına, həm də xalqın bütün təbəqələrinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə kömək etməlidir.

Gömrük işi sahəsində son illər ərzində toplanan təcrübə göstərir ki, idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmnin artması və beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyasının güclənməsi bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsindən birbaşa asılıdır. Milli gömrük qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi, eləcə də gömrük işi sahəsində beynəlxalq standartların tətbiq edilməsi işi ardıcıl olaraq davam etdirilir. Azərbaycan dövləti xarici iqtisadi əlaqələrinin həyata keçirilməsi mexanizminin daha da təkmilləşdirilməsi prosesində gömrük xidməti orqanlarının potensial imkanlarını əsas və müəyyənəddici amillərindən biri kimi qəbul edir. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzası ilə təsdiq edilən proqram xarakterli sənədlər əsasında ölkənin davamlı iqtisadi inkişafını təmin edə bilən gömrük siyasəti daha da təkmilləşdirilir, milli gömrük sisteminin ümumdünya gömrük sistemə inteqrasiyası istiqamətində tədbirlər həyata keçirilir. Gömrük gəlirlərinin artması hesabına ölkənin büdcə imkanları daha da genişlənir.

Mənbələr

Aslanov, H.H., İsmayılov, A.R. (2010). *Azərbaycanın gömrük siyasətinin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında rolu. AMEA İqtisad İnstitutu, Elmi əsərlər,1, 57-61.*

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi: F.3034, siy.1, iş 522., v.90-91.

Azərbaycan Respublikasının gömrük qanunvericiliyi: (2009). (3 cildə) / – Bakı: Ozan, (Cild 2).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin strukturunun və Əsasnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında 1998-ci il 27 oktyabr

tarixli Fərmanı. (1998). *Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin nəşri*, 31 oktyabr, 10. – maddə 615.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsinin işi haqqında 1995-ci il 9 yanvar tarixli Fərmanı. *Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatları*. (1995). 31 yanvar, 1-2. – maddə 29.

Azərbaycan Respublikasında ticarətin tənzimlənməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 iyul 1999-cu il tarixli Fərmanı. (1999). 24 iyul. 1.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında 2002-ci il 28 sentyabr tarixli 790 nömrəli Fərmanı. (2002). *Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin nəşri*, 30 sentyabr. 9. – maddə 563.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 20 fevral tarixli 584 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş 2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı. (2003). *Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin nəşri*, 3 mart. 3, 579-581.

Azərbaycan Respublikasının statistik göstəriciləri. (2004). *Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi*. Səda nəşriyyatı.

Azərbaycan Respublikasının tarixi: (2016). (2 cildə). (1. Cild). AMEA Tarix İnstitutu. Turxan NPB.

Azərbaycan Respublikasının tarixi: (2016). (2 cildə). (2. Cild). AMEA Tarix İnstitutu. Turxan NPB.

Cavadov, V. M. (2005). Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb edilməsi, inkişaf dinamikası və strukturunda əsas meyllər. *İqtisadiyyat və audit*, 10, 33-36.

Əliyev, Heydər. *Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin 11-ci ildönümünə həsr edilmiş təntənəli mərasimdə nitq*. (2002). *Respublika*. 18 oktyabr, 1-2.

Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir: Azərbaycan Respublikası Gömrük Komitəsinin yaradılmasının 5-ci ildönümünə və gömrük əməkdaşlarının peşə bayramı gününə həsr edilmiş təntənəli yığıncaqda nitq*. (1998). H. Əliyev. (Cild 8). Azərnəşr.

Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir: 2000-ci ilin aprelin 13-də Bakı Hava Limanı kompleksinin işi ilə əlaqədar Prezident Sarayında keçirilən müşavirədəki yekun nitqi*. (2009). H. Əliyev. (Cild 26). Azərnəşr.

Əliyev, Heydər. *Müstəqilliyimiz əbədidir: 1993-cü il noyabrın 19-da Prezident sarayında bank-maliyyə, tədiyyə sistemlərinin və idxal-ixrac əməliyyatlarının vəziyyətinə və onun yaxşılaşdırmaq sahəsində vəzifələrə həsr olunmuş ümumrespublika müşavirəsindəki çıxışı*. (1997). H. Əliyev. (Cild 1). Azərnəşr.

Əliyev, Ş.T. (2006). Rusiya Federasiyasının Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsində rolu və bu əlaqələrin prioritet istiqamətləri. *İqtisadiyyat və həyat*, 7, 40-45.

Heydər Əliyev: A. A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu (2013). (2 cilddə). (Cild 2). Turxan NPB.

Guliyev, R. Heydar Aliyev and establishment of the national customs servise in Azerbaijan Republik. (2008). *Azerbaiyan & Azerbaiyants*, 5-8. 42-46.

Quliyev, R. Ə. (2015). *Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində gömrük işi. Azərbaycan Respublikasında gömrük sisteminin inkişafı (1920-1991-ci illər)*. (3 Cilddə). (R.Quliyev). (Cild 2). Turxan NPB.

Quliyev, R. Ə. (2015). *Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində gömrük işi. Azərbaycan Respublikasında gömrük sisteminin inkişafı (1991-2014-cü illər)*. (3 Cilddə). , (Cild 3). (R.Quliyev). Turxan NPB.

Məmmədova, M. Ə. (2005). Aqrar sahədə xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi məsələləri. *İqtisadiyyat və audit*, 7, 12-16.